



“GLOBALLASÍW SHÁRAYATÍNDÁ FILOLOGIYANÍŃ AKTUAL MÁSELELERI” atamasındaǵı Respublikalıq ilimiy-ámeliy konferenciya



QARAQALPAQ HÁM TÚRKIY TILLERDE TABU HÁM EVFEMIZIMLER

Abdimuratov Jiemuratobiv **Turǵanbay**
*Ájiniyaz atındaǵı NMPI
Qaraqalpaq tili kafedrası úlken
oqıtıwshısı*

Joldasbaeva Párwaz Tañatar
qızı
*Ájiniyaz atındaǵı NMPI
Qaraqalpaq tili hám ádebiyatı
tálim baǵdarı 3-kurs studentı*

***Annotaciya:** Bul maqalada qaraqalpaq tilindegi sonıń menen qatar qazaq hám ózbek tillerinde tabu hám evfemizimlerinń qollanılıwı sóz etiledi.*

***Tayanış sózler:** tabu, evfemizim.*

Til xalıq turmısı menen birge jasaydı, rawajlanadı hám jetilisedi. Tildin rawajlanıwı eń aldı menen onın sózlik quramında kórinedi. Sózlik quram degende belgili bir tildegi barlıq sózlerinń jıynıǵı túsiniledi. Ol sheksiz, tildin sózlik quramin izertlew arqalı sol tildin ishki nızamların úyreniw múmkinshiligine iye bolamız. Onı tariyxıy kóz-qarastan úyreniw arqalı tek tildi emes, al xalıqtın tariyxına da baylanıslı maǵlıwmatlar alamız. Sol ushın da «Til tariyxı-xalıq tariyxı» dep biykar ayılmaǵan.

Til biliminin leksikologiya tarawında sózlik quramdaǵı sózler mánisi, tariyxıy kelip shıǵıwı, qollanılıwı, etimologiyası, stillerge qatnası boyınsha hár qıylı topar, qatlamlarǵa bólip úyreniledi. Sózlik quramdaǵı sózler mánilik jaqtan bólinip úyrenilgende tabu hám evfemizm sózler toparı belgili orındı iyeleydi.

Tabu hám evfemizmler ádebiy shıǵarmalarda onın mazmunı, janlıq ózgesheligi stillik talapları tiykarında leksika-semantikalıq qurallar sıpatında xızmet eteli. Olar derlik hámme tillerde jumsaladı. Tabu hám evfemizmnin belgili bir toparlarının payda bolıwı xalıqtın tariyxıy turmısı, etnografiyası, úrp-ádeti, dástúri, dúnyatanıw dárejesinin jaǵdayı menen tikkeley baylanıslı.

Miflik ishki isenim boyınsha keshegi qarańǵı zamanda adam balasınıń dúnya tanıwınıń tómen dárejede bolıwı, zat penen onın atamasınıń arasında tábiyy baylanıs bar dep nadurıs túsiniwshilikke alıp kelgen. Adamzat ózi payda etken geypara sózlerdi kúndelikli turmısta óziniń atı menen atamay basqasha atawǵa májbúr bolǵan.



“GLOBALLASÍW SHÁRAYATÍNDÁ FILOLOGIYANÍŃ AKTUAL MÁSELELERI” atamasındaǵı Respublikalıq ilimiy-ámeliy konferenciya



Bunday tıym salınǵan sózler dúnya xalıqlarınıń kópshiliginde ushırasadı. Bul ádet (dástúr) túrkiy xalıqlarınıń tariyxında da orın alǵan. Túrkiy xalıqlarınıń ayırımlarında dástúr boyınsha kelin bolıp túsken qız kúyewiniń tuwısqanlarınıń atın óz atı menen atamaytuǵın bolǵan. Solardıń hár qaysısına ılayıqlap (jolına, jasına qaray) ózinshe basqa at qoyıwǵa májbúr bolǵan. Mısalı: -Qáydem bileyin, **aq jigit**-aw! ...Sonda mektepti taslaysañ ba? (K, Sultanov). SHıraǵım, osı sen bizdiń **Erkejandı** tipti jaqsı kóresin-aw tegi?-deydi ...(S, Mukanov). Bodomgul harir parda epib eng avvol **qaynonasiga** salom qildi. (Sayd Axmad). Eger bunday islemese «atın aytıw húrmetsizlik, gúna» dep túsiniletuǵın bolǵan. Bunıń elementleri házirgi biziń dawirimizde de orın alǵan, lekin sol eski dáwirdegey bolıp rawajlanıp atırǵan qubılıs emes. Tek sol eskiden saqlanıp kiyatırǵan ayırım elementleri ǵana ómir súrip kiyatır. Bul álbette, adamlardıń oy-órisiniń keńeyiwi, sana-seziminiń burınǵıǵa qaraǵanda kúshli rawajlanganlıǵı menen bir qatarda jámiyetimizdiń civilizaciyasına da baylanıslı bolsa kerek.

Kelinshek kúyewiniń anasın «ene», al kúyewinen úlken adamlardıń atlarınıń ornına «qaynaǵa», «abısın», «sheshe» deytuǵın bolsa, al kúyewiniń ini-qarındaqlarınıń atın ataw ornına «mirzaǵa», «biykesh» deytuǵın bolǵan. Mısalı: **Jiyen bala**, amanlıq pa? Qaynawın kóbirek bolıp ketti ǵoy. Biziń **biykesh** te bos kelmeydi, júregińnen baylaǵan ba deymen?-dedi ol bir kúni. (K. Mambetov). -Tfu áptiń qursın, **mirzaǵa**-aw, juwın, má juwın, -dep mashinadan túsken domalaq qara jigittiń qolına samauır janındaǵı shelekti ustata berdi Tasbike (S. Adambekov). -Adıra qalǵır osı SHıntas jetti **qaynaǵanıń** túbine. (S. Adambekov).

Sonıń menen birge burınǵı waqıtları kelinshektiń óz kúyewiniń de atın aytıwı qadaǵan etilgen. Kúyewiniń atın atamay «biziń úydegi», «biziń kisi», «biziń úydiń adamı» sıyaqlı sóz dizbegi túrindegi ekinshi atamalar menen ataytuǵın bolǵan. Mısalı: - Boyında shıbın janı bar demeseń **bizdiń úydiń iesi** awıradı ǵoy, qattı awıradı.(S. Muratbekov).

Degen menen bul náirse házirgi biziń jasap atırǵan dáwirimizde onsha gezlese bermeydi. Sebebi, kelinshektiń házirgi waqıtları kúyeriniń atın aytıwı orın alǵan. Kúyewiniń atın aytıw jaǵdayların tek ayırım úlken jastaǵı adamlarımızda ǵana ushıratıw múmkin. Bular házir gezlesip qalsa eski ırım, diniy isenim boyınsha emes, xalıqtıń etikalıq, estetikalıq qalıplesken góne norması túrinde jumsaladı.

Tabu sózi polineziya tiliniń ta – «belgiler», pu – «pútkilley» degen eki sózdiń baylanıswınan payda bolǵan bolıp, ol bizińshe «qadaǵan etilgen» degen mánini ańlatadı. Tabu tek polineziyalılardıń turmısına ǵana baylanıslı bolıp qalmay, ol jámiyettiń rawajlanıwınıń belgili bir dáwirinde etnografik hádiyse sıpatında qalıplesip jer júzindegi xalıqlardıń arasına tez kirip barǵan. Tabu sóziniń tilden-tilge tez taralıwı, onıń bir dáwirde



“GLOBALLASÍW SHÁRAYATÍNDÁ FILOLOGIYANÍŃ AKTUAL MÁSELELERI” atamasındaǵı Respublikalıq ilimiy-ámeliy konferenciya



universal hádiyse bolǵanlıǵınan dárek beredi. Tabu sózi tiykarınan alǵanda etnografiyalıq uǵımǵa baylanıslı bolıp, tildiń tariyxına da qatnası bar.

Tabu sózler menen bir qatarda evfemizmler de ádebiy shıǵarmalarda onıń mazmunı, janrlıq ózgesheligi, stililik talapları tiykarında leksika-semantikalıq qurallar sıpatında xızmet ete aladı. Evfemizm grektin «euphemismes» «sıpayı sóyleymen» degen sózinen kelip shıqqan. Geypara avtorlar ózleriniń miynetlerinde evfemizm sózin «evfemizm», «evfemiz», «eyfemizm» dep te júrgizedi.

Xızmeti xarakteri jaǵınan evfemizmler grek tilindegi mánisine jaqın keledi. Biraq evfemizmer tabu sıyaqlı qáte túsinik, diniy uǵımınń negizinde emes, qolaysız, qopal ayılǵan sózdi spayı sóz benen awmastırıp aytıwdıń tiykarında kelip shıqqan.

Máselen, «ótirik aytıw»" degenniń ornına «qosıp sóylew», «urlanıptı» dewdiń ornına «qollı bolıptı» h.t.b.degen sóz dizbekleri kóbirek qollanıladı. Kóz aldında otırǵan nawqas adam qaytı bolǵanda «óldi» degen awır sózdiń ornına «bul dúnya menen xoshlastı», «qaytı boldı», «kóz jumdı», «demi tawsıldı» h.t.b. dizbekleri qollanıladı qazaq tilinde bul sózdiń ornına «dúnie saldı», «aqtıq saparǵa attandı», «o dúniege attandı» h. t. b. jumsaladı. Al, endi ózbek tilinde de usı «óldi» degen sózdiń ornına bir neshe sózler qollanıladı. Máselen, «vafot etdi», «olamdan utdi», «kuni bitdi» h.t.b.

Evfemizmler sinonimlik qatardı quraytuǵın sınaqlar bolıp tabıladı. Sinonimlerden bir toparı usı evfemizmlerden jasaladı. Mısalı: tuwıw-kóz jarıw, bosanıw h.t.b.

Belgili bir jaǵdaylarda predmettiń ya qubılıstıń atamasın bir nárese tuwralı pikirdi jumsartıw, sıpayılap aytıw evfemizm delinedi.

Tabu - bul qadaǵan etiwshi qubılıs. Al, evfemizm-sıpaylıqtıń bir kórinisi. Olar sóz kórkemliliǵın payda etiwde úlken áhmiyetke iye.

Juwmaqlap aytatuǵın bolsaq, tabu hám evfemizmlerdi alıwımızǵa sebep bul eki sózlerdiń toparı bir-birine jaqın. Ekewi de sıpayılıq mánisin bildiriw ushin qollanıladı. Tabu sózler qadaǵan etiwge baylanıslı bolǵanı menen ol búgingi kúnde evfemizmler menen bir qatarda mádeniyatlı sóylewdiń bir túri sıpatında qollanıladı. Tabu hám evfemizmler sóylew mádeniyatınıń, ádebiy stildiń rawajlanıwı, sóz mánileriniń keńeyiwi hám sózlik qordı bayıtıwda úlken áhmiyetke iye.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Лауде – Циртаутас И. К вопросу о табу и эвфемизмах в казахском, киргизиском и узбекском языках. «Советска тюркология» 1976, №4.
2. Исметуллаев Н. Ўзбек тилидаги эвфемизимлар ва уларнинг классификациясига доир. «Язбек тили ва адабиёти» Тошкент, 1964, №1.
3. Исметуллаев Н. Эвфемизмы в современном узбекском языке. АКД, Тошкент, 1964.